

Utopistliku maailmaparandamise laboratooriumis

Tallinna õpetaja Edgar von Wahl ja rahvusvahelise abikeele liikumine

TRIIN TARK

Kui XXI sajandi alguse globaliseerunud maailmas on üha enam hakatud rääkima keelte väljasuremisest ja keelelise mitmekesisuse säilitamise vajalikkusest (Crystal 2003; Soosaar 2023), siis umbes sada aastat tagasi peeti keelte rohkust pigem rahvusvahelist suhtlust pärssivaks nähtuseks. Sellise vaateni oli inimkonna viinud kommunikatsiooni- ja transporditehnoloogia areng, mis tihendas rahvastevahelisi kokkupuuteid ning ühtlasi süvendas teadmisi maailma keelte arvukusest, globaalse *lingua franca* puudumisest ja sellega seotud raskustest üksteisest arusaamisel (Krajewski 2014; Waterlow 1913: 583). Keelte rohkusest tingitud suhtlusraskused olevat mõningate arvamuste järgi koguni põhjustanud või vähemasti soodustanud sõdade puhkemist (nt Aray 2017; Blanke 1985: 69–70; Dyer 1923: 9; Mead 1924). Nõnda hakkas kujunema idee, et maailmarahu ja toimiva rahvusvahelise suhtluse hüvanguks oleks vajalik kehtestada üks üleüldiselt tunnustatud nii-öelda abikeel – neutraalne keel, mis oleks globaalselt kasutatav ja mõistetav kõigile rahvusvahelisi kontakte omavatele inimestele, olemata kellegi emakeel ja soosimata ühtegi kindlat rahvusrühma (vt nt Couturat 1905; Kulczycki 2008; Morris 1938).

Kuigi tänapäeval domineerib inglise keel *lingua franca*’na ning üha enam tähelepanu pööratakse maailma keelelise mitmekesisuse ja väikekeelte kaitsmise vajadusele, on omaaegsed argumendid neutraalse abikeele kehtestamise kasuks aegajalt esile kerkinud ka viimasel paaril aastakümnel (nt Garvía 2015; Gobbo 2005). Rahvusvahelise abikeele küsimus on selle näilisest obskuursusest hoolimata seega jätkuvalt aktuaalne. Viimastel aastakümnetel toimunud marginaliseerumise tõttu on abikeele teemale laiemas ühiskondlikus ja globaalses kontekstis siiski vaid vähest tähelepanu pööratud. Ometigi aitaks rahvusvahelise neutraalse abikeele idee ajaloo süsteemne uurimine paremini mõista, kuidas on inimkeel(ed) jõudnud praegusesse seisu ning mis on takistanud abikeele ideel teostumast sellisena, nagu seda umbes saja aasta eest ette kujutati.

Neutraalne abikeel saaks põhimõtteliselt olla ainult kas mõni väljasurnud ja uuesti elustatud või kunstlik keel. Seetõttu loodi XIX sajandi teisel poolel rahvusvahelise suhtluse tihenedes uusi tehiskeelte¹ projekte ligikaudu kolm korda rohkem kui sajandi esimesel poolel (varasematest sajanditest rääkimata) ja XX sajandil sai

¹ Eesmärgipäraselt inimestevahelise suhtluse hõlbustamiseks loodud kunstlikke keeli on kohati nimetatud plaankeelteks ja seda terminit propageeritud (nt Ernits 2017). Siinses artiklis on eelistanud terminit *tehiskeel*, mis on küll laiemas tähendusväljaga, ent intuiitiivselt lihtsamini mõistetav.

uute keelte leiutamise trend veel enam hoogu juurde (Dulitšenko 1982: 289). Tänapäeval mäletatakse kõigist neist arvukatest projektidest vaid väheseid, kusjuures ainsaks stabiilselt edukaks ja üldteada tehiskeeleks on jäänud Ludwik Zamenhofi 1887. aastal loodud esperanto, mille ümber on selle peaaegu pooleteise sajandi vanuse eksistenti jooksul kogunenud järjepidev ning suhteliselt arvukas ja lojaalne kogukond. Tehiskeelte mitmekesise ajaloo kohta on aastakümnete jooksul ilmunud hulk uurimusi, mis toovad ilmekalt esile, et esperanto edulugu ei olnud iseenesestmõistetav ja alates leiutamisest kuni XX sajandi keskpaigani konkureeris see pidevalt teiste keeleprojektidega (vt nt Barandovská-Frank 2018; Blanke 1985; Blanke 2018; Dulitšenko 2004; Esterhill 2000; Garvía 2015; Jacob 1947; Gazzola jt 2024). Tehiskeelte loomine ja arendamine oli XX sajandi esimesel poolel koguni nii levinud, et moodustas keeleteaduse meetoditest juhinduva omaette uurimisvaldkonna, mida hakati nimetama interlingvistikaks (Dulitšenko 1982: 288; Schubert 1989: 16).

Neist arvukatest tehiskeelte ajalugu puudutavatest uurimustest käib korduvalt läbi ka Eestist pärit, Tallinnas elanud ja õpetajana tegutsenud Edgar von Wahli² (1867–1948) nimi. See on ootuspärane, sest Wahl oli XX sajandi esimese poole edukaimate keeleprojektide hulka kuulunud oksidentaali (alates 1949. aastast tuntud kui *interlingue*) looja. Silmatorkav on nende käsitluste juures aga asjaolu, et Wahli edu ja staatust interlingvistide seas on autorid pidanud ehk ülemääragi loomulikuks, pööramata erilist tähelepanu teguritele, mille mõjul sai võimalikuks ühe Euroopa perifeerias elanud õpetaja kujunemine eduka tehiskeele loojaks. Seni pole ka mitmed Wahli tehiskeeltealasele tegevusele ja elukäigule keskenduvate uurimuste ning lühikirjutiste autorid Wahli edu võimalikuks teinud teguritele spetsiifilist tähelepanu pööranud (Back 2003; Dulitšenko 1987; Künzli 2009; Lumiste, Vöhandu 2007; Ojalo 1987; Tark 2017) või on koguni tema saavutusi alahinnanud (Ariste 1967). Tehiskeelte ajalooga vaid vähesel määral kursis olevad autorid, kelle uurimisobjektiks on olnud Wahli elu, ekstsentriline isiksus ja eripalgelised huvid, on aga pinnapealseks jäänud tema rahvusvahelise abikeele liikumisse antud panuse suhtes (Erelt 2002; Mäeorg, Rahi-Tamm 2016; Wahl 1995).

Wahli eduloo seni ebamääraseks jäänud asjaolude selgitamiseks rekonstrueerib siinne artikkel tema kujunemise noorest tehiskeeltehuvilisest üliõpilasest eduka keeleprojekti loojaks. Loobudes keskendumast Wahli keeltealase tegevusega mitte seotud eluloolistele seikadele, mida on varasemates uurimustes juba võrdlemisi põhjalikult avatud, on siinse artikli fookuses peamiselt kolm institutsiooni, mis olid kaasatud XX sajandi esimesel poolel tehiskeelte väljavaateid ja mõju puudutanud diskussioonidesse ning millega ka Wahli olid tihedad kontaktid: sajandi alguses tegutsenud Rahvusvahelise Abikeele Vastuvõtmise Delegatsioon ning sõdadevahelisest perioodist Rahvasteliit ja Rahvusvahelise Abikeele Assotsiatsioon. Nende institutsioonide ning Wahli tegevusega seotud trükiste ja arhiividokumentide analüüs võimaldab esile tuua nii Wahli võrdlemisi mõjukaks interlingvistiks kujunemist soosinud tegurid kui ka tema panuse rahvusvahelise abikeele idee arengusse ja selle teostamise püüetesse. Lisaks valgustab Wahli tegevuse uurimine seni tähelepanuta

² Tehiskeeltega tegelemisel kasutas nime Edgar de Wahl ja teemakohases kirjanduses viidataksegi talle valdavalt selle nimega.

jäänud asjaolusid rahvusvahelise abikeele liikumise telgitagustest ja vihjab abikeele idee marginaliseerumise põhjustele.

Algusaastad: volapük ja esperanto

Tehiskeeled ei ole iseenesest uusaegne nähtus, sest katseid luua kunstlikke keeli on teada juba vähemalt II sajandist. Idee mõnest kunstlikust keelest kui potentsiaalsest *lingua franca*'st hakkas Euroopa õpetlaste tähelepanu enam pälvima aga alates XVII sajandist seoses ladina keele taandumise ja rahvuskeelte tähtsuse suurenemisega. Tol sajandil loodi seetõttu teadaolevalt mõnikümmend tehiskeelte projekti, ent hilisemate arengute valguses jäi seegi pigem tagasihoidlikuks arvuks. Umbes poolteist sajandit hiljem, XIX sajandi teisel poolel kasvas uute tehiskeelte projektide arv märkatavalt, mis peegeldab märksa ulatuslikuma huvi teket rahvusvahelise keele idee vastu. (Blanke 1985: 67; Dulitšenko 1982)

Küsimus, kuidas tagada toimiv rahvusvaheline suhtlus, mille kõik osapooled üksteisest aru saaksid, köitis XIX sajandi teiseks pooleks seega juba piisavalt paljude inimeste meeli, et luua soodne pinnas mõne taolise keeleprojekti esilekerkimiseks, millel oleks potentsiaali pakkuda huvi ka kellelegi teisele peale keele leiutaja enda. Saksamaa katoliku vaimulik Johann Martin Schleyer (1831–1912) oli ühe 1879. aasta unetu märtsiöö mõttelennu tulemusena kirja pannud täiesti uue tehiskeele, mille nimetas volapükiks, ning tutvustanud seda omakirjastuslikus ajakirjas Sionsharfe ja raamatus „Volapük, die Weltsprache, Entwurf einer Universalsprache für alle Gebildete der ganzen Erde” („Maailmakeel volapük, kogu maailma haritlaste universaalkeele kavand”, 1880). See omapärane, üldsegi mitte intuiitiivne ega kergesti omandatav keel kujunes peagi ootamatult populaarseks, kogudes mõne aastaga enda ümber üsnagi arvuka rahvusvahelise huviliste seltskonna. Volapüki levikule võis kaasa aidata asjaolu, et Schleyer sõnastas varakult oma keeleprojekti ümber kujuneva liikumise organisatoorsed alused ja kutsus huvilisi üles volapükis kirjutatud tekstidega sellesse panustama. (Garvía 2015: 25; Kniele 1889: 4–7)

Volapük jõudis 1880. aastate keskpaiku ka tollasesse Vene impeeriumi. Üheks selle toona veel lootustandva ilmakeelena paistnud projekti silmatorkavaimaks järgijaks kujunes Peterburis elanud Wahlide perekonna tuttav insener Waldemar Rosenberger (1849–1918). Edgar von Wahl oli äsja astunud Peterburi ülikooli matemaatikat, astronoomiat ja füüsikat õppima, ehkki näitas juba siis üles mõningast huvi ka keelte, keeleteaduse ja keeleloome vastu. Nii sattus ta 1887. aasta lõpus kuulama ühte Rosenbergeri loengut volapükist. Kuigi Wahl olevat olnud – nagu ta oma hilisemates mälestustes kirjutab – volapüki suhtes skeptiline, rahuldaski see keeleprojekt esialgu tema huvi tehiskeelte vastu sel määral, et sellele mõne aja vältel aktiivselt pühenduda ja saavutada volapüki hierarhias „õpetaja” (*tidel volapüka*) staatus. Muu hulgas alustas ta volapüki merendussõnavara³ koostamist, millega küll lõpule ei jõudnud. (Wahl 1927: 55)

³ Wahl tundis suurt huvi mere vastu: ta astus 1892. aastal vabatahtlikuna Vene impeeriumi mereväkke ja hilisemas elus harrastas aktiivselt purjesporti (Mäeorg, Rahi-Tamm 2016: 296–297).

Wahl ei olnud nähtavasti 1887. aasta lõpus veel teadlik, et Vene impeeriumi äärealadel, tänapäeva Poolas asunud Białystoki linnas elanud silmaarst Ludwik Zamenhof (1859–1917) oli sama aasta suvel avaldanud Dr. Esperanto nime all originaalis venekeelsena ilmunud trükise⁴ enda leiutatud tehiskeele projekti kohta, mida hakati edaspidi tema pseudonüümi järgi nimetama esperantoks. Zamenhofi trükis sisaldas kontaktivormi, mis võimaldas kõigil huvilistel temaga mugavalt ühendust võtta ning soodustas esperantistide ringi laienemist ja liikumise kujunemist. (Garvía 2015: 65–68) Wahlini jõudis teadmine esperantost 1888. aasta varakevadel. Nagu ta oma mälestustes kirjutab, oli üks tema volapükistide ringist tuttav kaasüliõpilane tutvustanud talle raamatukest esperanto kohta, mida nad koos läbi töötama asusid. Selle käigus oli ta kiirelt jõudnud veendumusele, et esperantot on võimalik erinevalt volapükist päriselt kõnelda. Otsustanud avastuse tulemusena volapükiga tegelemisest loobuda, püüdis Wahl enda väitel veenda ka Rosenbergerit samamoodi toimima, millest too oli siiski keeldunud. (Wahl 1927: 56) Kuigi sel hetkel valisid nad seega tehiskeelte maastikul eri rajad, säilitasid nad ometigi tiheda kontakti ja jätkasid ka edaspidi mõttevahetust rahvusvahelise abikeele arendamise teemal.

Esialgu kontakteerus Wahl aga Zamenhofiga ja seda mitte ainult selleks, et esperantole poolehoidu avaldada, vaid ka selleks, et keele mõningatele puudustele tähelepanu juhtida. Zamenhof tegi tõepoolest oma projekti esimese aasta jooksul üksikuid triviaalseid parandusi, mis võisid vähemalt osaliselt olla Wahli soovitude tulemus, ent ilmselgelt ei jäänud Wahl rahule sellega, et tema panusele korrektselt ei viidatud. Arvatavasti ei olnud ka Zamenhof väga rahul sellega, et tema looming kiirelt kriitika alla langes, hoolimata näilisest avatusest parandusettepanekutele ja kinnitusest, et esperanto ei kuulu talle, vaid selle järgijatele. (Zamenhof 1888: 5–6; Wahl 1927: 56; vrd Garvía 2015: 66) Sellest intsidendist hoolimata kujunes Wahlist esialgu aktiivne esperantist, kes saatis kirjutisi esperantistide ajakirjale *La Esperantisto*, koostas esperanto-hispaania sõnaraamatu ja tõlkis esperantosse ilukirjandust (Lumiste, Vöhandu 2007: 485).

Kuigi nii volapüki kui ka esperanto liikumised kasvasid esimeste aastate jooksul jõudsalt, takerdusid mõlemad kiirelt sisetülidesse ja nõuetesse keeleprojekte reformida. Esperantistid tulid sellest välja väiksemate kadude ja tagajärgedega tänu Zamenhofi strateegilisele kavalusele ja asjaolule, et volapükistide tehtud vead olid talle juba algusest peale teada (Garvía 2015: 66–67). 1887. aastal Münchenis toimunud teisel volapükistide kongressil oli rajatud Volapüki Akadeemia, mis pidanuks tegelema keele arendamisega seda pidevalt täiustades ja vajadusel suuremaid muudatusi tehes. Akadeemia tegevust pärssis aga asjaolu, et volapüki liikumist autori taarselt ja jäigalt juhtinud Schleyer oli koos oma lähemate mõttekaaslastega vastu mis tahes muutustele. Rahulolematust volapükiga selle algusel kujul nagu ka Schleyeri vastuseisuga reformidele süvenes liikumises aasta-aastalt, mille tulemusena kuulutati akadeemia 1889. aastal Pariisis toimunud kolmandal kongressil iseseisvaks organisatsiooniks ja Schleyer kaotas oma vetoõiguse selle otsuste suhtes. Rosenberger, kes oli kõigis neis arengutes aktiivne ja reformimeelne osaline olnud, valiti 1892.

⁴ See trükis on rohkem tuntud kui „Unua Libro” („Esimene raamat”).

aastal akadeemia presidendiks. (Devidé 1893: 5–6; Guérard 1921: 135–136; Rosenberger 1902: 293–297; Spielmann 1888: 49–50) Zamenhof, nähes kõrvalt lahkkelisid volapükistide seas ja mõistes, et midagi taolist võib ähvardada ka laienevat esperanto liikumist, seadis oma strateegiliseks eesmärgiks liikumise konsolideerimise ja selle liikmeskonna laiendamise, eelistades seda keele tehniliste detailide lihvimisele (Garvía 2015: 74).

Wahli nägemus esperanto tulevikust oli Zamenhofi omast diametraalselt erinev. Nagu ta oma mälestustes kirjeldab, oli ta soovinud keele reformimist, et vältida selle ja liikumise stagneerumist (Wahl 1927: 57); just sel moel oleks tema hinnangul pidanud olema võimalik päästa esperanto samasugusest hääbumisest, mis oli tabanud volapüki liikumist akadeemia eraldumise järel (vt Couturat, Leau 1903: 151). Kui Zamenhof algatas 1894. aastal hääletuse esperanto reformimise küsimuses, võis see ehk Wahli silmis näida lootustandev, isegi kui ta taipas, et see oli pelgalt strateegiline kavalus reformiarutelu lõpetamiseks. Põhimõtteliselt ei olnud ju enne hääletuse toimumist ka Zamenhofil täit veendumust, et reformidevastased võidu saavutavad. Võimalik, et just taolise ebakindluse tõttu pani ta hääletusele neli erinevat reformikava: hoiduda mis tahes reformidest, viia tingimusteta läbi Zamenhofi pakutud reformid, viia läbi Zamenhofi pakutust erinevad reformid või viia läbi Zamenhofi reformid, aga mõningaste muudatustega. Sel moel oli tal võimalik reformistide häält killustada ja suurendada tõenäosust, et kõige rohkem häält koguvad muudatuste vastased. Hääletuse tulemusel ilmnis küll Zamenhofi kergenduseks ja Wahli pettumuseks, et reformide vastased domineerisid liikumises ülekaalukalt, sest muudatustest hoidumise poolt hääletas rohkem esperantiste kui kõigi reformiettepanekute poolt ühtekokku. (Couturat, Leau 1907a: 33–34) Kaotanud nüüd huvi esperantoga tegelemise vastu, otsustas Wahl sellest loobuda ja hakata tegelema uurimistööga parima võimaliku abikeele loomiseks (Wahl 1927: 59).

Rahvusvahelise Abikeele Vastuvõtmise Delegatsioon

XIX sajandi lõpukümnendiks oli tehiskeelte entusiastide ring muutunud märkimisväärselt eklektiliseks, ehkki laias laastus jagunes see kahte suuremasse rühma: esperantistideks ja eksperimenteerijateks. Esperantistid moodustasid pidevalt laieneva, ent samal ajal kohati sekti meenutava jõulise seltskonna, mille jaoks olid üliluslikud Zamenhofi paika pandud keele grammatilised alused, 1905. aastal välja antud trükise järgi tuntud kui *Fundamento*. Pärast 1894. aasta reformiettepanekute tagasilükkamist oli esperanto liikumine pea tervikuna väga tõrges mis tahes keelt ulatuslikumalt mõjutavate muutuste suhtes, ja need vähesed, kes olid teist meelt, lahkusid liikumisest, mõistes keele reformimise perspektiivitust. Seevastu eksperimenteerijad, kelle seas oli muu hulgas uusi suundi otsivaid endisi esperantiste ja volapükiste, tegelesid järjepidevalt sõnavara ja grammatikaga katsetamisega, et töötada välja parim võimalik rahvusvaheline abikeel.

Wahl, kes oli juba esperantistina avatud pilguga vaadelnud ka eksperimenteerijate tegemisi ja olnud nii mõnegagi neist kontaktis, liitus nüüd sujuvalt selle

seltskonnaga, asudes sellesse oma ideedega panustama. Tema ettepanekuid integreeris näiteks Rosenberger endise Volapüki Akadeemia⁵ arendatavasse uude *idiom neutral*iks⁶ nimetatud keeleprojekti (Rosenberger 1902: 301). Lisaks *idiom neutral*ile töötasid eksperimenteerijad välja teisi uusi keeleprojekte ja olemasolevate projektide edasiarendusi. Uute projektide loomist soosis asjaolu, et eksperimenteerijad olid küll võrdlemisi ühel meel selles, et toimiv abikeel peaks välja kasvama juba olemasolevast ja loomulikes keeltes levinud rahvusvahelisest materjalist, ent nende arvamused lahknesid selles, milliste põhimõtete alusel loomulikest keeltest säärast rahvusvahelist materjali eraldada ja mil moel see uueks keeleks kompileerida. Selline miljöö toitis lisaks uutele projektidele ja nende autorite vahelisele konkurentsile ka viljakaid dialooge alates 1890. aastatest välja antud tehiskeelte arendamist käsitlenud ajakirjades. Sajandi lõpus ilmusid taolised ajakirjad nagu Interpretor (1889–1890), Le Kosmopolit (1892–1893/1894⁷) ja Le Linguist (1896–1897), millest just viimane kujunes eksperimenteerijate mõttevahetuse elavaks platvormiks (vt lähemalt Couturat, Leau 1903: 468–476). Selles ajakirjas avaldas kahe artiklina oma esimesed seisukohad pärast esperantost eemaldumist ka Wahl (Lumiste, Vöhandu 2007: 485).

Järgnenud sajandivahetus osutus tehiskeelte arengus murdepunktiks. Katalüsaatoriks kujunes 1900. aasta Pariisi maailmanäitus, mis rahvusvahelise suurüritusena pakkus tehiskeeltega tegelejatele hea võimaluse rahvusvahelise abikeele küsimusele suuremat kandepinda leida. Maailmanäitust kasutasid platvormina oma ideede levitamiseks aktiivselt esperantistid, kellel õnnestus selle toel endi sekka edukalt uusi liikmeid värvata, suuresti just Prantsusmaalt. (Garvía 2015: 79) Ent eksperimenteerijate aktiivsust silmas pidades ei olnud esperanto ilmselgelt enam ainus pretendent, mis võinuks soodsa juhuse tekkimisel saada rahvusvaheliseks abikeeleks. Seda teadvustasid selgelt tollal enda jaoks tehiskeeled ja abikeele idee avastanud Prantsusmaa matemaatik Léopold Leau (1868–1943) ja tema kolleeg Louis Couturat (1868–1914), mitmekülgsete huvidega matemaatik, loogik ja filosoof, kellest sai edaspidi tehiskeelte maastiku uus liider ja Zamenhofi tugev konkurent.

Maksimaalselt loogiline ja teaduspõhine abikeel kujunes peagi Couturat' kinnisideeks. Koos Leauga asus ta maailmanäituse tuules sellise abikeeleni jõudmiseks süsteemselt tegutsema. Just nemad olid 1901. aasta alguses asutatud Rahvusvahelise Abikeele Vastuvõtmise Delegatsiooni (Délégation pour l'Adoption d'une Langue Auxiliaire Internationale) algatajad ja selle edasise tegevuse juhid. (Garvía 2015: 131–132) Samal aastal avaldas Couturat õhukese trükise, milles tutvustas oma abikeeleteemalisi seisukohti. Ta väljendas selles veendumust, et abikeele kehtestamine mõne rahvusvahelise autoriteedi poolt on põhimõtteliselt võimalik, tuginedes seejuures

⁵ Kuigi see organisatsioon eemaldus volapüki liikumisest, kandis see 1890. aastate keskpaiku jätkuvalt Volapüki Akadeemia nime.

⁶ Tehiskeelte nimetusi oleks mõeldav kirjutada ka eesti keelde mugandatud võõrsõnadena, mis on mõnel juhul juba levinud, näiteks oksidentaal (originaalis *occidental*) ja allpool käsitletav noviaal (originaalis *novial*). *Idiom neutral* võiks mugandatult esineda seega kui idiomneutraal. Autor tänab anonüümset retsensenti selle idee väljapakumise eest.

⁷ Couturat' ja Leau andmetel ilmus ajakiri Le Kosmopolit 1892. ja 1893. aastal. Edgar von Wahl vaidlustas oma hilisemates mälestustes selle väite põhjendusega, et tal oli selle ajakirja 1894. aasta numbriid. (Vrd Couturat, Leau 1903: 468; Wahl 1930: 15)

mõningatele tema silmis analoogsetele üldaktsepteeritud ja iseenesestmõistetavaks peetavatele nähtustele, nagu kümnendsüsteem, Gregoriuse kalender või meeter-möödustik. Vajalik oli seega autoriteetne kogu, mis abikeele kehtestamise ülesande enda peale võtaks. (Couturat 1901) Selleks ülimaks autoriteediks pidigi saama asja asutatud delegatsioon.

Couturat oli delegatsiooni rajades kaugel sellest, et pimesi esperanto ülimuslikust tunnistada. Süsteemse teadlasena asus ta hoopis koos Leauga looma tervikpilti sellest, milliseid tehiskeeli on aegade jooksul leiutatud ning millised on nende eelised, puudused ja perspektiivid selleks, et saada rahvusvaheliseks abikeeleks. Selle töö tulemusena ilmus kaks mahukat raamatut: 1903. aastal avaldatud „Histoire de la langue universelle” („Universaalkeeale ajalugu”) ja selle 1907. aastal avaldatud täiendkõide „Les Nouvelles langues internationales” („Uued rahvusvahelised keeled”). Raamatud sisaldasid autorite tuvastatud vähegi märkimisväärsete keeleprojektide tausta ja tekkeloo kirjeldust ning kriitilist ülevaadet nende keelte grammatilistest ja sõnavaralistest eripäradest. (Couturat, Leau 1903, 1907a) Need raamatud pidid olema delegatsioonile praktiliseks abivahendiks otsuse langetamisel, ent ettekujutus sellest, mil moel konkreetset abikeele väljavalimine toimuma peaks, oli Couturat’l nagu ka teistel delegatsiooni liikmetel esialgu ebamäärane. Selge oli vaid see, et autoriteetsuse saavutamiseks pidid otsustajad olema mõjukad ja pädevad isikud, Couturat’ nägemuses eelistatult teadlased. Delegatsiooni esialgne plaan kaasata seetõttu otsustusprotsessi teaduste akadeemiad ja muud teadusorganisatsioonid jäi aga täitmata, sest need ei pidanud ennast institutsioonidena pädevaks säärase otsuse langetamises osalema. (Couturat 1904; Guérard 1921: 145–146)

Küll aga õnnestus delegatsioonil koondada isiklikult abikeele kehtestamisest huvitatud inimesi, kelle hulgas oli enim tõepoolest teadlasi, ehkki leidis ka teiste eluvaldkondade esindajaid. Neist vabatahtlikest moodustati delegatsiooni juurde komisjon, mis pidi konkursi korras välja valima ühe üldtunnustatud rahvusvahelise abikeele nende projektide seast, mille esitasid konkursile vastavate projektide autorid või esindajad. Komisjon pidi otsuse langetama pärast esitatud projektidega tutvumist 1907. aasta oktoobris Pariisis. Komisjoni kuulus selle tegevusaja jooksul ühtekokku umbes paarkümmend inimest, kes osalesid selle töös erineva aktiivsusega ja vahetusid korduvalt. Nõnda on allikad komisjoni koosseisu kohta ka vastuolulised ja puudub ühemõtteline selgus, kes olid õigupoolest need isikud, kelle koostöö tulemusena pidanuks kehtestatama edaspidine rahvusvahelise suhtluse keel. Lõpliku otsuse langetamises osales eri teadete järgi üheksa või kümme isikut, nende hulgas Couturat ja Leau. (Dyer 1923: 59–60; Guérard 1921: 146–148; Kompozeso di la... 1908; Délégation pour... 1909)

Tehiskeelte entusiastide seas tekitas taoline konkurss rohkelt elevust. Ebamäärane ja seni miraažina paistnud ettekujutus rahvusvahelisest abikeelest oli lõpuks saanud konkreetsema vormi ja oli põhjust loota selle realiseerumist. Eksperimenteerijad said nüüd innustust oma projektidega senisest veel põhjalikumalt tegeleda. See puudutas teiste seas endist Volapüki Akadeemiat, mis oli vahepeal ümber nimetatud Rahvusvaheliseks Universaalkeeale Akadeemiaks (Akademi Internacional de Lingu Universal) ning mille liikmeskond kasutas ja arendas aktiivselt *idiom neutral*i

(Guérard 1921: 135–136; Rosenberger 1902: 305). Kuigi Rosenberger ei olnud alates 1898. aastast enam akadeemia president, oli ta jätkuvalt *idiom neutral*i arendamise üks peamisi eestvedajaid. Ta pidi selle töö käigus ka Wahliga tihedas kontaktis olema ja osaliselt tema ideedele tuginema, sest nähtavasti ei tekkinud tal 1906. aasta sügisel tühja koha pealt mõtet sõita Tallinnasse spetsiaalselt selleks, et Wahliga mõningaid akadeemia projektiga seotud üksikasju arutada (Wahl 1928: 180; Berger 1937: 76). Rosenbergeril oli, mille nimel pingutada ja muu hulgas ka mitmesajakilomeetrine teekond Peterburist Tallinna ette võtta, sest *idiom neutral*i peeti tollal – nähtavasti eelkõige akadeemia kui keele arengut soosiva institutsionaalse toe tõttu – üheks lootustandvamaks pretendendiks rahvusvahelise abikeele positsioonile (Couturat, Leau 1907a: 34–35).

Delegatsiooni vähemasti näiliselt eri projektidele avatud suhtumine muutis aga esperantistid rahutuks. Nende silmis sai delegatsioonil olla ainult üks legitiimne eesmärk: kuulutada esperanto tingimusteta rahvusvaheliseks abikeeleks. 1907. aasta alguses toimus seetõttu mõneti agressiivne kirjavahetus Couturat' ja Zamenhofi vahel, mille käigus Zamenhof oli väitnud, et esperanto konkursi tingimusteta võitjaks tunnistamata jätmine lõppeks suure skandaaliga ja keel kaoks sel juhul täielikult. Samuti ei olnud Zamenhof rahul sellega, et delegatsioon käsitles teisi keeleprojekte esperantoga võrdväärsena; tema nägemuses ei oleks komisjon oma otsuses tohtinud viidatagi, et esperantol on konkurente. (Dyer 1923: 73–74) Edasistest arengutest ilmneb aga selgelt, et Couturat'l ei olnud mingit kavatsust Zamenhofi nõudmistele järele anda.

Couturat'l oli aastate jooksul välja kujunenud oma jäik ettekujutus rahvusvahelisest abikeelest, mis esperantoga ei haakunud. Zamenhofiga tekkinud erimeelsuste tõttu võttis ta järgnevalt ette avalikkuse eest varjatud manipulatsiooni, mis pidi aitama tal – kuigi ta delegatsiooni juhina pidanuks olema neutraalne – oma nägemust läbi suruda. Oktoobris 1907 Pariisis kogunenud komisjoni liikmed valisid konkursi lõppvoorul esperanto kõrval *idiom neutral*i ja *novlatin*i, ühe paljudest ladina keele baasil loodud tehiskeeltest (Couturat, Leau 1907b: 1), ent viimaste arutelude käigus tõi Couturat „autori nimel” komisjoni ette kahest trükisest koosnenud materjali, milles pseudonüümi Ido kasutanud autor arvustas esperantot ja pakkus välja selle reformitud versiooni. (Blanke 1998: 16; Jespersen 1921: 12) Lõpptulemusena kuulutas komisjon konkursi võitjaks küll esperanto, ent tingimusega, et seda reformitakse salapärase Ido trükistes soovitatud moel (Couturat, Leau 1907b: 32). Mõni aeg hiljem väitis konkursil esperantot esindanud staažikas esperantist ja Zamenhofi näiliselt lojaalne liitlane Louis de Beaufront (1855–1935) ennast olevat kõnealuse esperanto reformiprojekti autor, kuid tänapäevaks on tehiskeelte ajaloo uurijad jõudnud veendumusele, et manipulatsiooni eestvedaja oli Couturat, kes küll oli Beaufrontiga juba varasemast kontaktis ja võis ta oma plaanidesse kaasata (Berger 1937: 71; Blanke 1998: 16; Garvía 2015: 136–137).

Komisjoni otsus võis näida ootamatu pea kõigile neile asjaosalistele, keda polnud Couturat' plaanidesse eelnevalt pühendatud, ent ilmselt oli delegatsiooni tegevus juba enne Pariisi kogunemist mõjunud piisavalt vastuolulisena, et tekitada tehiskeelte liikumises – seejuures mitte ainult esperantistide seas – vähemalt mõningaid

küsimusi. Nii olevat näiteks Wahl, kellel küll ei olnud tollal omaenda valmis keeleprojekti, millega konkursil osaleda, saatnud delegatsioonile kirja, milles väljendas oma kriitilist hoiakut selle tegevuse suhtes. See kiri olevat Pariisi kohale jõudnud hiline misega ega mõjutanud seega mingilgi moel delegatsiooni ega selle komisjoni. Praeguse uurimisseisu juures pole ka piisavalt kindlat teavet, et Wahl taolise kirja tõepoolest saatis, sest teadaolevalt ei ole see säilinud. Avalikult on kirja esmakordselt maininud hilisem oksidentalist Ric Berger (1894–1984), kes delegatsiooni tegevust 1930. aastatel uuris ja oli selle käigus ka Couturat' dokumentidele ligi pääsenud. Ehkki temagi ei leidnud nende hulgast kõnealust kirja, oli talle silma jäänud selle pelk mainimine ühes ringkirjas, mille Couturat oli 1907. aasta novembris saatnud „püsivale” komisjonile – organisatsioonile, mis oli loodud Pariisi kogunemisel ja pidi hakkama delegatsiooni komisjoni otsust jõustama. (Berger 1937: 73) On siiski võrdlemisi usutav, et Wahl delegatsiooni komisjoniga sel moel kontakteerus. Nimelt paistab üks tema silmatorkavamaid iseloomujooni läbi aastakümnete olevat olnud soov olla kaasatud kõigisse olulistesse arengutesse interlingvistikas ja oma arvamust abikeele arendamise teemal aktiivselt väljendada. See oli juba varem ilmnenud tema mõttevahetusest teiste eksperimenteerijatega ja ilmnes ka järgmistel aastatel üha enam.

Delegatsioonil koos selle juurde loodud komisjoniga oli lõppkokkuvõttes tehiskeelte liikumises vähe legitiimsust, mis esmajoonel ilmnes asjaolust, et esperantistid keeldusid komisjoni nõutud reforme läbi viimast. Couturat ei kavatsenud sellegipoolest alustatud ettevõtmist pooleli jätta. „Püsiva” komisjoni baasil arendas ta lühikese aja jooksul välja rahvusvahelise idistide ühingu (Unión de la Amiki di la Lingvo Internaciona), mis hakkas arendama esperanto reformiettepanekute põhjal loodud keelt ido nime all (keele nimi tuleneb esperanto sõnast, mis tähistab järeltulijat). Seda aitas edaspidi propageerida ja toetas rahaliselt delegatsiooni komisjonis osalenud hilisem Nobeli preemia laureaat, keemik Wilhelm Ostwald (1853–1932). (Blanke 1998; Dyer 1923: 68) Kuigi Rahvusvahelise Abikeele Vastuvõtmise Delegatsioon ei saavutanud oma eesmärgi, olid idistide liikumise teke, Ostwaldi aktiivne osalus selles ja tehiskeelte liikumise aktiveerumine delegatsiooni tegevuse tulemusena siiski olulised sammud rahvusvahelise abikeele idee kui sellise levikus.

Just Ostwald andis olulise panuse abikeele idee juurutamisse väljaspool interlingvistide seltskonda. Tema eestvedamisel asutati Rahvusvahelise Alalise Rahu-büroo egiidi all Rahvusvahelise Keele Büroo, mis hoolimata idistide mõningasest domineerimisest vähemasti deklareeris neutraalsust abikeele küsimusega tegelemisel. (Guérard 1921: 178–179) Nähtavasti oli see esimene abikeele ideele pühendatud märkimisväärsim organisatsioon, mis institutsionaalselt paiknes väljaspool tehiskeelte liikumist ja mille jaoks abikeel ei olnud seega eesmärk omaette, vaid vahend mingi probleemi lahendamiseks, antud juhul maailmarahu tagamiseks. Nii võis see olla üheks murdepunktiks abikeele idee levikus, kuivõrd just taoliste organisatsioonide kaudu jõudis teadmine abikeele väidetavast vajalikkusest ja selle kehtestamise võimalikkusest ka paljude inimesteni, kes selle teema vastu sügavat huvi ei tundnud ega oleks iial omal algatusel hakanud ennast sellega kurssi viima.

Abikeele idee kandepinna laienemise taustal jätkasid eksperimenteerijad olemasolevate projektide arendamist ja uute väljatöötamist, nagu nad olid seda teinud juba enam kui kümmekond aastat. Olulisimaks muutuseks, mis delegatsiooni tegevuse järel ja vähemalt osaliselt selle tõttu toimus, oli Rahvusvahelise Universaalkeele Akadeemia teisenemine. Kuna pikalt arendatud ja korduvalt muudetud *idiom neutral*’il ei paistnud pärast delegatsiooni komisjoni otsust enam perspektiive olevat, tekkis akadeemia liikmete seas rahulolematust ja millegi uue ootus. Seda olukorda kasutas ära Itaalia matemaatik Giuseppe Peano (1858–1932), kes oli kuulunud delegatsiooni komisjoni koosseisu, aga samal ajal arendas ka oma nägemust rahvusvahelisest abikeelest, milleks oli ilma grammatikata ladina keel, tuntud kui *latino sine flexione* või *interlingua*. Rosenberger kutsus 1908. aastal Peano akadeemia presidendiks kandideerima, et vältida selle stagneerumist, nagu ilmneb nende kirjavahetusest. Ent Rosenberger ei osanud ilmselt ette näha, mida Peano plaanib teha akadeemia presidendiks valimise järel. Nimelt asus Peano akadeemiat kindlakäeliselt juhtima, andis sellele nime Academia pro Interlingua ja rakendas selle oma keeleprojekti teenistusse. Toimunu suhtes tugevat rahulolematust väljendanud Rosenbergeri suhted Peanoga jahenesid järgnevalt märkimisväärselt. (AGP, 102758, 101164, 102878, 104260, 101829, 102764, 102749; vt ka Kennedy 1980: 127) Kui võrd allikatest pole ilmnenud viiteid vastupidisele, võib eeldada, et nii Peano kui ka Rosenbergeriga tihedalt suhelnud Wahl säilitas pingetest hoolimata head suhted ja koostöö mõlemaga. Nagu allpool näidatakse, osutus see aastaid hiljem Wahlile ka otseselt kasulikuks.

Vahetult delegatsiooni tegevusele järgnenud aastatel hakkas kuju võtma Wahli uus keeleprojekt, mida ta oli pidevas vastastikmõjus teiste eksperimenteerijatega arendanud. Seda hiljem nii auliks (lühend fraasist „auxiliari lingue international”) kui ka proto-oktsidentaalsiks (Berger 1946: 25) nimetatud võrdlemisi toorest katseprojekti kasutas Wahl alates 1908. aastast tehiskeeltele pühendatud ajakirjades avaldatud artiklite kirjutamisel. Oma eksperimentaalse keeleprojekti arendamisel rakendas Wahl keeleloome põhimõtteid, millega ta hiljem tuntust kogus: kombineerida loomulikes keeltes esinevat rahvusvahelist sõnavara võimalikult reeglipärase grammatikaga, säilitades seejuures loomulikele keeltele omase praktilise rakendatavuse. Kasutades vaid loomulikes keeltes juba esinevaid ja eri keeltes korduvaid sõnatüvesid neid ülemäära moonutamata, püüdis Wahl ühtlasi tagada, et keel oleks intuiitiivne ja võimalikult paljudele inimestele lihtsalt omandatav. (Pigal 1927; Wahl 1911) Üldjoontes esindas Wahl seega eksperimenteerijate seas levinud loomulikest keeltest pärinevat rahvusvahelist materjali väärtustavat „naturalistlikku” suunda ja tema keeleprojekt erines põhimõtteliselt oma struktuuri poolest maksimaalse reeglipärasuse poole püüelnud esperantost ja idost, ent olles mõlema eripäradega hästi kursis, integreeris ta neistki keeltest elemente proto-oktsidentaali ja hilisemasse oktsidentaali (vt lähemalt Back 2003).

Wahlil proto-oktsidentaalsis kirjutatud artikleid avaldati näiteks Peano toimetatud ja Academia pro Interlingua egiidi all ilmunud ajakirjas Discussiones ning Belgia interlingvisti – muuseas termini *interlingvistika* autori – Jules Meysmansi (1870–1943) ajakirjas Lingua Internationale, aga ka idistide ajakirjas Progreso.

Need mitmepalgelised artiklid käsitlesid nii tehiskeelte grammatilisi ja sõnavaralisi aspekte kui ka üldist keelefilosoofiat, sealhulgas küsimusi, kellele, mille jaoks ja millist kunstlikku abikeelt vaja läheb. Üks taoline delegatsiooni suhtes kriitiline ja sellele läbipaistmatust ette heitnud tekst avaldati ajakirjas *Progreso* (Wahl 1908), mis näitab ühest küljest, et Couturat koos teiste idistidega püüdis demonstreerida avatust kriitikale, ent teisest küljest tõendab, et Wahl oli XX sajandi alguseks interlingvistide hulgas sedavõrd tuntud ja tõsiseltvõetav, et tal oli võimalik mitmesugustes väljaannetes avaldada ka kriitilisi seisukohti oma valdkonna arengute kohta.

Rahvasteliit

Rahvasteliidu loomine 1919. aastal Esimese maailmasõja järgse maailmakorra reorganiseerimise käigus oli tehiskeelte liikumise jaoks järjekordne murdepunkt. Seni oli abikeele idee väljaspool interlingvistide ringkondi pakkunud mõningast huvi peale globaalse rahuliikumise veel näiteks Ameerika Filosoofiaseltsile, Rahvusvahelisele Akadeemiale Assotsiatsioonile ja teistele teadusorganisatsioonidele, samuti üksikutele eri valdkondades tegutsenud väiksematele institutsioonidele (Esterhill 2000: 2; Garvía 2015: 2). Neil kõigil võis ehk küll olla autoriteeti oma valdkonnas või lokaalselt, ent vähe mõju globaalsete protsesside suunamisel. Lisaks oli delegatsiooni fiasko ja sellele järgnenud pidev rivaalitsemine eriti esperantistide ja idistide vahel tekitanud skeptilisust rahvusvahelise abikeele kehtestamise võimalikkuse suhtes (vt nt Waterlow 1913: 582). Abikeele idee veel ebapiisav kandepind selle realiseerimiseks ja skeptilisus näisid nüüd aga potentsiaalselt ületatavate probleemidena, kuivõrd tehiskeelte entusiastide seas hakkas kujunema veendumus, et Rahvasteliit mõjuka autoriteedina võiks aktuaalse ja olulisena näiva rahvusvahelise suhtluse probleemi lahendamisel suunanäitajaks olla.

Esperantistid olid oma huvide esindamisel Rahvasteliidus vähemalt esialgu tugevaimas positsioonis. Sellele aitas kaasa asjaolu, et esperanto kui potentsiaalse abikeele küsimuse tõstatasid Rahvasteliidu esimesel assambleel 1920. aasta lõpus mitme riigi saadikud (LNA, R1008/13/10179/9430) ja aasta hiljem toimunud teise assamblee otsusega nõuti Rahvasteliidult juba ametlikult esperanto koolides õpetamise võimaluste uurimist. Kuna Rahvasteliit oli nüüd kohustatud teemaga tegelema, moodustas selle sekretariaat komisjoni, mis alustas vastavalt lähteülesandele uurimistööd. (LNA, R1048/13C/23516/23516) 1921. aasta augustis, vahetult enne teise assamblee toimumist leidis ühtlasi aset esperantistide iga-aastane kongress, millele olid kutsutud ka Rahvasteliidu esindajad. Organisatsiooni ametnike seas tekitas olukord nõutust. Ühest küljest oli neil vähe huvi saata esperantistide kongressile sekretariaadi ametlik delegatsioon, ent teisest küljest ilmneb Rahvasteliidu sisemisi arutelusid kajastavatest dokumentidest, et organisatsioon ei soovinud mõjukana näiva esperantoliikumise kutses ka keelduda. Nii lähetati kongressile Jaapanist pärit Rahvasteliidu allpeasekretär Inazō Nitobe (1862–1933), kellel oli mõningane isiklik huvi abikeele küsimuse vastu, ja tema esperantistist kaasmaalane Chikao Fujisawa (1893–1962), kes oli võimeline kongressil räägitavast aru saama. (LNA, R1553/39/12486/12486)

Nähtavasti suutsid esperantistid Nitobet mõjutada sel määral, et oma aruandes, mis kujunes liikmesriikides läbi viidud küsitluse (Circular letter... 1922) kõrval oluliseks allikaks esperanto perspektiivide hindamisel, rõhutas ta vajadust neutraalse rahvusvahelise abikeele järele, nimetades muu hulgas mitmekeelsusest tingitud pidevat tõlkimise vajadust „absurdseks” (LNA, R1559/39/23731/23731).

Rahvasteliidu sekretariaadi moodustatud komisjoni uurimistöö tulemusel valmis esperanto perspektiivide kohta aruanne 1922. aastal kogunenud kolmandale assambleele. Assamblee võttis selle alusel vastu resolutsiooni, millega Rahvasteliit distantseeris ennast igasuguste siduvate otsuste vastuvõtmisest rahvusvahelise abikeele küsimuses ja delegeeris teemaga tegelemise tollal Nitobe juhitud intellektuaalse koostöö komiteele. (LNA, R1048/13C/23516/23516; Esperanto as an... 1922) Ilmneb, et vahepealse aja jooksul oli Rahvasteliidu ametnikkond muutunud abikeele küsimuse suhtes ettevaatlikuks, soovimata olla see autoriteet, kes langetab otsuseid kas esperanto või mis tahes muu kunstliku või loomuliku keele kasuks. Näib, et domineerima hakkas meeoleu, et rahvusvahelise suhtluse keel saab välja kujuneda ainult sujuvalt suhtlussituatsioonides osalejate valikute tulemusena ja et välise autoriteedi sekkumine riikide siseasjadesse – näiteks koolide õppekavade sisu dikteerimise näol – ei ole kohane meede *lingua franca* kehtestamiseks. Rahvasteliidus ei olnud ka mitte kunagi tõsiselt kaalumisel esperanto kehtestamine selle sisemiseks asjaajamiskeeleks⁸ ega võetud vastu mõnda muud ühemõtteliselt esperantot soosinud ja liikmesriikidele siduvat otsust. Esperantistide väljaannetes avaldatud vastupidisele viitavaid teateid olid Rahvasteliidu ametnikud sunnitud korduvalt ümber lükkama (vt nt LNA, R1050/13C/24733/24733; LNA, R1049/13C/40497/23516).

Ettevaatliku meeoleu süvenemisele Rahvasteliidu ametnikkonnas pidi kaasa aitama see, et varakult võtsid organisatsiooniga ühendust eri tehiskeelte projektide esindajad, aga ka valitsusvälised organisatsioonid üle maailma, kes soovisid keelelise mitmekesisuse probleemile läbimõeldud lahendust ja kohati pakkusid tehiskeelte kõrval välja loomulikke keeli potentsiaalse rahvusvahelise abikeelena. Kui ka Rahvasteliidu ja eriti selle intellektuaalse koostöö komitee ametnikel oli esialgu veendumus, et esperanto on ainuvõimalik pretendent rahvusvahelise abikeele positsioonile ja selle potentsiaal oleks realiseeritav keele kohustusliku õppeainena koolides õpetamisega, siis mitmelt poolt maailmast saadud eripalgeliste kirjade ja trükiste massiivi lugemine pidi illusiooni esperanto ülimuslikkusest ja selle sujuva koolide õppekavadesse integreerimise võimalikkusest igal juhul purustama.⁹

Oma tagasihoidliku panuse esperanto hegemoonia illusiooni purustamisse andis ka Edgar von Wahl. Hiljemalt 1921. aastaks oli temagi jõudnud veendumusele, et Rahvasteliit ja muutunud olud pakuvad talle võimaluse oma töös oleva keeleprojektiga esile tõusta, samuti oli ta saanud teadlikuks esperantistide aktiivsest

⁸ Eksiarvamus, justkui oleks Rahvasteliit kaalunud esperanto kehtestamist oma töö- või ametlikuks keeleks, on võrdlemisi levinud ja kohati jõudnud ka akadeemilisse kirjandusse (vt nt Bellos 2015: 26; Israel 2017: 2; Phillipson 1999: 32).

⁹ Rahvasteliidu arhiiv sisaldab arvukalt Nitobe ja intellektuaalse koostöö komitee teiste ametnike kirjavahetust eri tehiskeelte projektide autorite ja esindajatega, aga ka teemast huvitunud organisatsioonide pöördumisi.

lobitööst Rahvasteliidus. Olles aastate jooksul oma keeleprojekti järjepidevalt arendanud, oli ta nüüd valmis selle uue versiooni kujunenud olukorras nii-öelda ametlikult avalikustama. Oma aastakümnetepikkuse kogemusega tehiskeelte liikumises ja teadmisega, et edu saavutamiseks on oluline soodne stardipositsioon ja institutsionaalne tugi, otsustas ta seejuures mitte lihtsalt niisama oma keeleprojekti mõne juhusliku trükisena avalikkusele tutvustada, vaid tegutseda võimalikult strateegiliselt ja muu hulgas Rahvasteliitu kaasates.

Wahl oli kuulunud sõja-aastatel Peterburis (tollal Petrograd) asutatud ja Walde-mar Rosenbergeri juhitud tehiskeelte ühingusse Kosmoglot, mis oli sõja tingimusi arvestades märkimisväärselt aktiivne eri keeleprojektide esindajaid ja loojaid koondanud organisatsioon, enne kui see revolutsioonide, Rosenbergeri surma, Venemaa kodusõja ja liikmeskonna hajumise tõttu oma tegevuse lõpetas (Kuznecov 2019). 1920. aastal saabus optandina Eestisse samuti Kosmogloti ühingusse kuulunud Jakob Linzbach (1874–1953), ühe omapärase märgisüsteemi ehk pasigraafia looja (Lumiste, Vöhandu 2007: 490), ning saabumise järel tekkis tema ja Wahli vahel kiirelt kontakt. 1921. aasta jooksul andsid nad koos välja Linzbachi märgisüsteemi tutvustava trükise, mis oli kirjutatud oksidentaaalis (Linzbach 1921). See oli teadaolevalt esimene trükis ilmunud tekst, milles Wahl nimetas oma keeleprojekti oksidentaaliks. Samaaegselt selle trükise väljaandmisega otsustasid Wahl ja Linzbach taastada tegevuse lõpetanud Kosmogloti minimaalselt muudetud nime Kosmoglott all. Tegemist pidi olema näiliselt neutraalse ühingu, nagu seda oli olnud varasem, ning neutraalse ilme esialgu hoidmiseks ja ühtlasi registreerimiseks vajaliku asutajate arvu kokkusaamiseks kaasati ettevõtmisse esperantistid Villem Vaher (1873–¹⁰) ja Helmi Dresen (1892–1941) (RA, ERA.14.3.1853, l 1).

Wahl nägi ühingu tulevast funktsiooni siiski teistsugusena. Kuigi Kosmoglott registreeriti 1921. aasta detsembris (RA, ERA.14.3.1853, l 5), saatsid Wahl ja Linzbach ühingu nimel juba septembris Rahvasteliidule kirja, milles juhtisid tähelepanu vajadusele kehtestada selline rahvusvaheline abikeel, mis oleks parim võimalikest, ja ilmse viitega esperantole soovitasid hoiduda levikut ja populaarsust peamiseks kriteeriumiks seadmast (Kosmoglott e li... 1922: 3–4). Esperantole vihjamine ei olnud juhuslik. Ehkki esperantistid olid Kosmogloti ühingu tegevusse esialgu kaasatud, võttis Wahl teadlikult juba algusest peale esperantole vastanduva hoiaku, mis ühtlasi sai edaspidi oksidentaaali liikumise ideoloogiliseks aluseks. Wahl ja tema mõttekaaslased hakkasid oksidentaaali kujutama tsivilisatsiooni esindajana, seevastu muu hulgas kommunistide seas populaarseks kujunenud esperantot kujutati barbaarsuse esindajana. (Tark 2017) Esperantiste, eelkõige varasema Kosmogloti liikmeid, ei häirunud esialgu aga mitte niivõrd see ideoloogiline vastandumine, vaid pigem ühingu ülevõtmine (vt nt P. St. 1922). Tõepoolest, kui 1922. aasta algusest hakkas Kosmoglott Wahli toimetamisel välja andma samanimelist ajakirja, oli ajakirja esimese numbri päis, nagu ka suurem osa kirjutisi oksidentaalis, mis oli selge viide, et ajakiri ja ühing ei ole ega saa olema neutraalsed.

¹⁰ Andmed Villem Vahtra surma-aasta kohta on vastuolulised, allikates esineb nii 1944. kui ka 1950. aasta.

Wahli strateegilistest plaanidest seoses ühingu ja selle ajakirjaga annab märku seegi, et esimeses numbris avaldas ta ühingu kirja Rahvasteliidule koos vastusega, mis oli tõlgitud nii idosse, esperantosse kui ka oksidentaali (Kosmoglott e li... 1922). Lakoonilise ja diplomaatilisel moel vaid kirja teadmiseks võtmist kinnitava, seega mitte just kuigi julgustava vastuse avaldamine võib esmapilgul ehk kontra-produktiivnegi näida. Rahvasteliiduga toimunud kirjavahetuse avaldamise sügavam eesmärk ilmneb aga asjaolust, et Wahl otsustas leigest vastusest hoolimata suhtlust jätkata. Ta saatis Rahvasteliidule 1922. aasta märtsis Kosmoglotti esimese numbri koos veel mõne oksidentaali kujunemisloogu avava trükisega ja järgnenud kuude jooksul kuni oktoobrini 1922 vahetas mitmeid kirju peamiselt Nitobega, kes oligi abikeeleteemalises kirjavahetuses Rahvasteliidu-poolne põhikontakt. Wahl saavutas koguni Eesti tollase haridusministri Heinrich Baueri kaasamise sellesse kirjavahetusse, mis omakorda pidi rõhutama tema projekti tõsiseltvõetavust. Samaaegselt toimunud esperanto perspektiive puudutava aruande koostamise taustal selgitas Nitobe Wahlile, et esperanto kasuks ei ole ühtki otsust vastu võetud, samuti andis lubaduse mainida oksidentaali kolmandale assambleele esitatavas aruandes. (LNA, R1554/39/15984/15984) Küllap oligi selle kirjavahetuse suurimaks piisavalt hoomatavaks saavutuseks asjaolu, et oksidentaali – nagu ka üksikuid teisi esperanto konkurente – käsitleti põgusalt komisjoni aruandes (Esperanto as an... 1922), mis aitas kaasa ettevaatliku hoiaku kujunemisele Rahvasteliidu ametnike ja assamblee saadikutes, kelle otsus põhines sellel aruandel.

Nähtavasti ei eeldanud Wahl naiivselt, et tal õnnestub Rahvasteliiduga kontakti hoides olgu või pikemas perspektiivis saavutada sellelt oma vastselt avaldatud projekti heakskiit rahvusvahelise abikeelena. Pigem võis ta sel moel püüda endale interlingvistide seas soodsat stardipositsiooni luua ja demonstreerida neile oma projekti tõsiseltvõetavust. Ta oli selles seltskonnas juba aastakümneid tuntud ja tal oli piisavalt kontakte, muu hulgas selleks, et oma ajakirja levitada, ent see ei olnud tagatis, et tema projektile piisavalt tähelepanu pööratakse. Taolisi staažikaid aktiviste, keda samamoodi teati ja kes samuti tähelepanu soovisid, oli teisigi. Ent strateegiliste valikute tulemusena oli Wahlil oma keeleprojekti avalikustamisele järgnenud esimese aasta jooksul potentsiaalsetele tulevastele oksidentalistidele ette näidata institutsionaalne tugi Kosmoglotti ühingu kaudu, juba loodud kontakt Rahvasteliiduga ja mainimine selle kaalukas aruandes, samuti keelt levitada aitav ajakiri. Kasu oli ka jätkuvast koostööst Giuseppe Peanoga, kelle juhitud Academia pro Interlingua oli aastatel 1922–1924 ajakirja Kosmoglott kaasväljaandja ja aitas oksidentaali ümber kujuneva liikumise esimestel ebakindlatel aastatel tagada selle järjepideva ilmumise.

Mõistagi ei leidu perfektset mõõdikut, mille alusel hinnata, kas ja kuidas just need nüansid oksidentaali levikule kaasa aitasid. Küll aga on teada, et oksidentaalkogus enda ümber esimeste aastatega piisavalt huvilisi, et panna alus liikumise tekkele ja edasisele kasvule. Alates 1924. aasta sügisest hakkasid oksidentalistide read laienema ka idistide arvelt (Kuznecov 2019: 248), mille peamine põhjus oli idistide seas 1920. aastate alguses tekkinud tehiskeelte liikumistele nii tüüpiline lõhe konservatiivide ja reformistide vahel (Garvía 2015: 145). Kuna oksidentaali oli kiirelt

saavutanud märkimisväärse tuntuse, äratas see ka rahulolematute idistide tähelepanu. Esialgu läksid oksidentalistide ridadesse üle kaks Viini ja Brnos tegutsenud idistide ühingut, misjärel eriti just endised Viini idistid eesotsas insener Engelbert Pigaliga (arvatavasti 1899–1978) panid oma organisatoorsete võimetega aluse sellele, et oksidentaali sai rahvusvahelise institutsionaalse raamistiku senise Eestis tegutsenud Kosmogloti ühingu asemele. Paar aastat hiljem läks Pigali ja teiste endiste idistide õhutusel juba suurem hulk idiste üle oksidentaali liikumisse. (Berger 1946: 28; Kuznecov 2019: 248) Idistide lõhenemine on ilmseim tunnistus sellest, et 1920. aastate keskpaigaks oli just oksidentaali kujunenud interlingvistika *status quo*’ga rahulolematute jaoks piisavalt atraktiivseks alternatiiviks varasematele keeleprojektidele.

Rahvusvahelise Abikeele Assotsiatsioon

1920. aastate alguses, seega samal ajal, kui Rahvasteliidus hakkas tekkima veendumus rahvusvahelise abikeele küsimusega tegelemise lootusetusest, süvenes huvi sama küsimuse vastu Ameerika Ühendriikides. Sealsete arengute eestvedajaks kujunes juba nooruses enda jaoks selle teema avastanud ja sellest vaimustusse sattunud mõjukast Vanderbiltide perekonnast pärinenud Alice Vanderbilt Morris (1874–1950). Aastate jooksul sõlmis sotsiaalselt aktiivne Vanderbilt Morris kontakte muu hulgas ka akadeemiliste ringkondadega, mis viisid järjekordse, ent erinevalt varasematest märksa mõjukama rahvusvahelise abikeele küsimusele pühendunud organisatsiooni asutamiseni.

Idee taolise organisatsiooni loomiseks käis välja keemik Frederick Gardner Cottrell (1877–1948), kes oli 1919. aastal asutatud Rahvusvahelise Abikeele Komitee (Committee on International Auxiliary Language) esimees. Just tema esitles Vanderbilt Morrisile rahvusvahelise abikeele kehtestamise plaani, mis sisuliselt ei erinenud väga palju sellest, mida oli vähem kui paarkümmend aastat tagasi üritanud Louis Couturat oma Rahvusvahelise Abikeele Vastuvõtmise Delegatsiooniga, ent konkurentsil põhineva valiku asemel tuli Cottrelli nägemuses saavutada kokkulepe eri keeleprojektide esindajate vahel. Ideest innustunud Vanderbilt Morris näis esialgu olevat samuti veendunud, et säärane kokkulepe võiks reaalne olla. Vanderbilt Morris huvi abikeele küsimuse vastu jagas ka tema abikaasa, jurist ja hilisem diplomaat Dave Hennen Morris (1872–1944), ning abielupaari rahalisel toel ja Rahvusvahelise Abikeele Komitee baasil asutati 1924. aastal Rahvusvahelise Abikeele Assotsiatsioon (International Auxiliary Language Association, lühend IALA). (Vt lähemalt Esterhill 2000: 2–3)

Vanderbilt Morris isiklikult ja Rahvusvahelise Abikeele Komitee institutsioonina olid juba enne IALA asutamist olnud kontaktis Rahvasteliiduga. Nende kontaktide kaudu pidi IALA loojatele olema selge, et Rahvasteliit ei plaani rahvusvahelise abikeele küsimusega tegeleda ega kavatse sekkuda selle väljavalimise protsessi, kui midagi taolist peaks tulevikus kellegi initsiatiivil toimuma. Sellegipoolest kujunes Vanderbilt Morrisel välja konstruktiivne dialoog nii Nitobe kui ka Rahvasteliidu

peasekretäri Eric Drummondiga (1876–1951) ning sel moel oli tal võimalik koguda kasulikku teavet tehiskeelte ringkondades esinenud konkurentsi ja abikeele väljavalimise perspektiivide kohta. Nitobe ja Drummond väljendasid Vanderbilt Morrisega suhtlemisel küll mõningast huvi IALA tegemiste vastu, ent ühtlasi on kirjadest ja kohtumiste ülevaadetest välja loetav nende senistel kogemustel põhinenud skeptilisus. Ometigi näisid kõik osapooled – ja see oli tollal ka võrdlemisi levinud – olevat endiselt veendunud, et mis tahes loomulik keel ei tule abikeelena kõne alla, sest maailma rahvaste vahel esineb „rahvuslik kiivus”, nagu seda paljudes Rahvasteliidu dokumentides on nimetatud. (LNA, R1049/13C/44723/23516) Nõnda pidi suhtlus Rahvasteliiduga süvendama Vanderbilt Morrisega veendumust, et neutraalset abikeelt on igal juhul vaja, küsimus pidi olema ainult selleni jõudmise meetodites.

IALA eesmärk oli rahvusvahelise abikeeleni jõuda teadusliku uurimistöö kaudu, seega enam-vähem samamoodi, nagu seda oli varem ideaaliks pidanud Couturat. IALA lootis uurimistöö käigus ja pidevas dialoogis eri keeleprojektide esindajatega jõuda kõiki osapooli rahuldava kompromissini. Hoolimata sellest, et suhtlus Rahvasteliiduga pidanuks Vanderbilt Morrisega panema kahtlema sellise lähenemise perspektiivkuses, otsustas ta siiski eri projektide esindajad ühe laua taha kokku tuua. 1925. aastal korraldas ta Genfis koosviibimise märkimisväärsimate projektide esindajatele ja kutsutute hulka kuulusid ka oksidentalistid. (Garvía 2015: 148) Kohtumisel osalenud Edgar von Wahl kujundas ürituse põhjal IALA tegevusest kahetise mulje. Ühest küljest rõõmustas ta kohtumise eel ja käigus ilmnenu esperantistide ja idistide vahelise vaenu üle, mis oli väljendunud mõlema osapoolle mitmesugustes manipulatsioonides oma positsioonide kindlustamiseks IALA-s; seda küllap veendumusest, et oksidentalistidel on konkurentide omavahelisest vaenust võimalik kasu lõigata. Teisest küljest väljendas ta skeptilisust Vanderbilt Morrisega ülemäärase optimismi suhtes, olles äsja näinud, et kogu oma sotsiaalsest võimekusest hoolimata ei suutnud Vanderbilt Morris selle kohtumise käigus keeleprojektide esindajate vahel kokkulepet saavutada. (Wahl 1925)

1925. aasta kohtumine Genfis oli läbikukkumine IALA algsete eesmärkide seisukohalt (Garvía 2015: 148), ent siinkohal on tähelepanuväärne selle juures hoopis senises kirjanduses tähelepanuta jäänud asjaolu, et Wahl oli oksidentaali tõusnud tõeliselt suurde mängu, kuivõrd IALA oli tollal rahvusvahelise abikeele liikumise absoluutne tipp. Nii võib mõneti eksitavaks pidada ka Paul Ariste (1967) väiteid oksidentaali struktuursete puuduste ja sellest tulenenud vähesest levikust, kuivõrd need kujundavad vildaka pildi sõdadevahelise aja interlingvistikas toimunud ja Wahli tollasest staatusest. Eri tehiskeelte projekte eksisteeris tollal juba üle saja, ilmselgelt ei olnud mitte kõigi esindajad Genfi kohtumisele kutsutud ning paljudest projektidest polnud Vanderbilt Morris küllap teadlikki. Wahli säärane tõus tollase interlingvistika tippu oli vähemalt osaliselt seotud tema eespool kirjeldatud strateegiliste valikutega ja oksidentaali tehniline kvaliteet ei mänginud selles protsessis kuigi suurt rolli. Küll aga võisid lisaks Wahli valikutele mõju avaldada mõningad isiklikud tegurid. Kui uskuda oksidentalist Ric Bergeri kirjeldust ühest 1935. aastal toimunud kohtumisest Morrisega abielupaariga, võib oletada, et Vanderbilt Morrisega avaldas isiklikult muljet oksidentaali intuiitiivne mõistetavus. Selle kohtumise käigus

olevat Vanderbilt Morris innustunult demonstreerinud oma abikaasale keelt, mille „kõiki sõnu on võimalik mõista, olemata seda õppinud” (Berger 1948: 84). Samuti näis Vanderbilt Morrisele meelepärane olevat Wahli ja teiste eksperimenteerijate konstruktiivne konkurents ning dialoogivalmidus, mida ta ei kohanud ei esperantistide ega idistide juures (LNA, R1049/13C/44723/23516).

Wahl osales ka 1930. ja 1935. aastal samuti Genfis toimunud IALA konverentsidel, osaledes järjepidevalt ja aktiivselt abikeele kehtestamise püüetes (Berger 1946: 31). Neil konverentsidel polnud jätkuvalt võimalik tehiskeelte aktivistide vahel kokkulepet saavutada ja illusioonidest vabanenud Vanderbilt Morris oligi juba varu-plaani käivitamas. Kaasates 1930. aastal toimunud konverentsile ka keeleteadlased, sai ta neilt moraalselt tuge uuele suunale, mida IALA hiljem realiseerima asus: luua teaduslike meetoditega täiesti uus abikeel, selle asemel et püüda olemasolevate projektide esindajate vahel kokkulepet saavutada. (Garvía 2015: 148; Morris 1938: 38) IALA ei loobunud siiski oma tegevuses olemasolevate keeleprojektide, sealhulgas oktsidentaali esindajatega suhtlemisest ega koostööst. Selle ilminguks oli muu hulgas 1935. aastal Helsingis IALA rahalisel toel toimunud Wahli ja Taani keeleteadlase Otto Jesperseni (1860–1943) kohtumine. Jespersen oli varem osalenud Rahvusvahelise Abikeele Vastuvõtmise Delegatsiooni tegevuses, oli järgmised paar aastakümnet idist, kuni tuli 1928. aastal avalikkuse ette uue noviaali-nimelise keeleprojektiga (Garvía 2015: 148), mis erines oluliselt idost, ent sarnanes oktsidentaalliga ja oli paljuski sellest mõjutatud. Wahli ja Jesperseni arutelu ilmus pärast kohtumist ka omaette trükisena. (Discussiones inter... 1935)

Olles jõudnud tollase tehiskeelte liikumise koorekihti ning osalenud paljudel konverentsidel ja kohtumistel, vähenes Wahli aktiivsus 1930. aastate teisel poolel, kuivõrd ta oli juba kõrges eas ja pikki reise enam ette ei võtnud. Sellegipoolest oli ta endiselt tihedas kirjavahetuses oktsidentalistidega ja panustas arvukate kirjutistega oktsidentaali liikumise peamiseks häälekandjaks kujunenud ajakirja *Cosmoglotta* (endine *Kosmoglott*, mis vahepealsetel aastatel oli nime ja toimetajaid vahetanud) väljaandmise. Kuidas tehiskeelte hiilgeaeg Teise maailmasõja järel taanduma hakkas, ei näinud aga enam ei tema ega Vanderbilt Morris, sest Wahl suri 1948. ja Vanderbilt Morris 1950. aastal. Aasta pärast Vanderbilt Morrise surma avalikustati IALA välja töötatud keeleprojekt, mis sai nimeks *interlingua*.¹¹ Tegemist oli „naturalistliku” projektiga, mille arendamisel kasutati peamiselt varasemate aastakümnete eksperimenteerijate – sealhulgas Wahli – töö tulemusi, selle asemel et võtta lähtepunktiks XX sajandi esimeste kümnendite populaarseimad ning ülimat reeglipärasust ja loogilisust taotlenud esperanto ja ido.

Hoolimata hilisemast tehiskeelte ja neutraalse rahvusvahelise abikeele idee marginaliseerumisest inglise keele kui rahvusvahelise suhtluskeele üha laiema kasutamise taustal, ei vajunud ei Wahli ega IALA projektid täielikult unustusse. Nii *interlingua* kui ka tänapäeval valdavalt *interlingue* nime all tuntud oktsidentaali ümber on jätkuvalt kogunenud väikesearvulised huviliste ringid. Mitmesugused tehiskeeled lisaks esperantole köidavad niisiis praegugi hulka inimesi, kellel küll ehk

¹¹ IALA-s oldi mõistagi teadlikud, et *interlingua*’ks nimetati Giuseppe Peano varasemat keeleprojekti, ent see ei takistanud mõjukal organisatsioonil nimetust üle võtmast.

erinevalt oma eelkäijatest pole enam illusioone mõne tehiskeele perspektiivist saada üldtunnustatud rahvusvaheliseks abikeeleks ja kes seega ei pinguta eriti selle idealistliku eesmärgi nimel.

Kokkuvõte

Edgar von Wahl oli üks neist, kes kuulus rahvusvahelise abikeele ideest huvitunute sekka juba varakult, enne kui see idee hakkas tähelepanu pälvima väljaspool tehiskeelte entusiastide ringkondi. Temataolisi aktiviste oli arvukalt, ent ometigi õnnestus vaid vähestel kujuneda sama silmapaistvaks kui Wahl. Wahli loodud oksidentaaali edu tingisid keerukalt läbipõimunud tegurid, millest vähemalt mõne siinne artikkel ehk ka rekonstrueerida suutis.

Esiteks ei oleks Wahli edulugu võimalikuks saanud ilma üldiste interlingvistikat soosinud eeldusteta. Inimkond oli keelelist mitmekesisust umbes eelmisest sajandivahetusest alates hakanud üha enam tajuma terava rahvusvahelist suhtlemist pärssiva ja koguni konflikte soodustava probleemina. Sellele aitas kaasa asjaolu, et abikeele teemaga olid tegelema asunud mitte enam juhuslikud keelehuvilised, vaid mõjukad ja organiseerimisvõimelised, ent ühtaegu idealistlikud inimesed, nagu Louis Couturat ja Wilhelm Ostwald XX sajandi esimesel kümnendil või Alice Vanderbilt Morris maailmasõdade vahelisel ajal. Kunstliku neutraalse abikeele idee vastu oli XX sajandi alguses hakanud huvi tundma ka globaalne rahuliikumine ja nii omandas taoline neutraalne abikeel üha enam maailmarahu potentsiaalse tagaja kuvandi. Abikeele idee muutus mingis mõttes oma aja moeteemaks ja tehiskeelte entusiaste hakati väljaspool oma kitsast ringkonda järjest tõsisemalt võtma. Nii ei saanud ka Rahvasteliit abikeele küsimust vähemasti oma esimeste tegevusaastate jooksul täielikult ignoreerida.

Teiseks soosisid Wahli mitmed tehiskeelte liikumise sisemised arengud ja tema enda valikud nende taustal. Ta oli olnud liikumisse kaasatud peaaegu algusest peale, alates sellest ajast, kui see oli volapüki ja esperanto liikumistena organiseeritud kuju võtmas. Sellest ajast alates osales ta aktiivselt tehiskeeli puudutanud rahvusvahelistes diskussioonides, panustas neisse oma ideedega ja tegi endale kasulikke järeldusi teiste interlingvistide ideede, katsetuste ja küllap ka vigade põhjal. Sel moel saavutas ta pidevas dialoogis mõttekaaslastega nende seas nähtavuse, tuntuse ja tõsiseltvõetavuse. Ühtlasi koges ta aastakümnete vältel tehiskeelte liikumise sisemist dünaamikat: ta oli näinud, kuidas konkureerivate projektide esindajad võtsid üle olemasolevaid organisatsioone, ja nähtavasti rakendas seda kogemust Kosmogloti ühingut (taas)asutades. Samuti rakendas ta oma keeleprojekti levitamise teenistusse vana tutvuse tuntud interlingvisti Giuseppe Peanoga, suutis järjekindla Rahvasteliiduga peetud kirjavahetuse abil edukalt ära kasutada seda organisatsiooni ning hiljem idistide seas tekkinud sisemisi vastuolusid, laiendades viimaste arvel oksidentalistide ridu.

Artiklis välja toodud arengud globaalses tehiskeelte liikumises peegeldavad ühtlasi Wahli märkimisväärtset panust tollastesse katsetesse jõuda ühe üldtunnustatud

neutraalse rahvusvahelise abikeeleni. Tema ideed olid lisaks oksidentaalile integreeritud ka teistesse projektidesse nagu *idiom neutral* ja noviaal ning tema järjepidev osalus interlingvistide omavahelises dialoogis aitas kaasa valdkonna arendamisele ja rahvusvahelise abikeele idee levikule. Sellegipoolest kahjustasid seda liikumist pidev sisemine konkurents ja väline skepsis, mistõttu osutus Wahli ja tema mõttekaaslaste sihipärane tegevus abikeele suunas pikemas perspektiivis kõigest realiseerumata jäänud utopistlikuks katseks maailma parandada.

ARHIIVIALLIKAD

Giuseppe Peano Arhiiv (L'Archivio Giuseppe Peano, AGP)

Corrispondenze. Rosenberger, Voldemar (?–1915).

<https://www.comune.cuneo.it/cultura/biblioteca/cataloghi/fondo-peano.html>

Rahvasteliidu arhiiv (League of Nations Archives, LNA)

Sub-series 13 – International Bureaux.

Sub-series 13C – International Bureaux – Intellectual cooperation.

Sub-series 39 – Miscellaneous.

Rahvusarhiiv (RA)

ERA.14 – Siseministeerium.

KIRJANDUS

Aray, Başak 2019. Sylvia Pankhurst and the international auxiliary language. – *Język. Komunikacja. Informacja*, nr 12, lk 103–112. <https://doi.org/10.14746/jki.2017.12.7>

Ariste, Paul 1967. Ed. Wahl – interlingvistika arendaja. – *Noorte Hääl* 14. I.

Back, Otto 2003. Esperanto-Spuren im Occidental. – *Cejano. Almanako de la Tartua Esperanto-Societo*. Rukkilill. Tartu Esperanto Seltsi Almanahh, nr 1, lk 23–34.

Barandovská-Frank, Věra 2018. Concept(s) of interlinguistics. – *Język. Komunikacja. Informacja*, nr 13, lk 15–31. <https://doi.org/10.14746/jki.2018.13.1>

Bellos, David 2015. Stop! Listen! Learn! Language in intercultural communication. – *Intercultural Communication Studies*, kd 24, nr 1, lk 23–30.

Berger, Ric 1937. Li ver historie del lingue international. – *Cosmoglotta*, nr 5, lk 65–80.

Berger, Ric 1946. Vive de Edgar de Wahl. – *Cosmoglotta*, nr 2, lk 17–32.

Berger, Ric 1948. Victorie del Naturalita. – *Cosmoglotta*, nr 140, lk 83–92.

Blanke, Detlev 1985. Internationale Plansprachen. Eine Einführung. (Sammlung Akademie-Verlag. Sprache 34.) Berlin: Akademie-Verlag.

Blanke, Detlev 1998. Wilhelm Ostwald, Ido und die Interlinguistik. – Eine Sprache für die Wissenschaft. Beiträge und Materialien des Interlinguistik-Kolloquiums für Wilhelm Ostwald, am 9. November 1996, an der Humboldt-Universität zu Berlin. (Interlinguistische Informationen, Beiheft 3.) Toim Ulrich Becker, Fritz Wollenberg. Berlin: Gesellschaft für Interlinguistik, lk 13–31.

Blanke, Detlev 2018. International Planned Languages: Essays on Interlinguistics and Esperantology. Toim Sabine Fiedler, Humphrey Tonkin. New York: Mondial.

- Circular letter from the Secretary-General on the teaching of Esperanto in schools.** – League of Nations Official Journal 1922, kd 3, lk 293.
- Couturat, Louis 1901.** Pour la langue internationale. Coulommiers: Imprimerie Paul Brodard.
- Couturat, Louis 1904.** Rapport sur les progrès de l'idée de la langue internationale. Genève: Henry Kundig, Éditeur.
- Couturat, Louis 1905.** An international auxiliary language. – The Monist, kd 15, nr 1, lk 143–148. <https://doi.org/10.5840/monist190515138>
- Couturat, Louis; Leau, Léopold 1903.** Histoire de la langue universelle. Paris: Librairie Hachette.
- Couturat, Louis; Leau, Léopold 1907a.** Les Nouvelles langues internationales. Coulommiers: Imprimerie Paul Brodard.
- Couturat, Louis; Leau, Léopold 1907b.** Conclusions du rapport sur l'état présent de la question de la langue internationale. Coulommiers: Imprimerie Paul Brodard.
- Crystal, David 2003.** Language Death. Cambridge: Cambridge University Press.
- Délégation pour l'Adoption d'une Langue Auxiliaire Internationale.** – Discussiones 1909, nr 2, lk 37.
- Devidé, Thaddäus 1893.** Jahresbericht des Oest. Central-Vereines für Volapük in Wien. Wien: Selbstverlag des Vereines.
- Discussiones inter E. de Wahl e O. Jespersen.** Chapelle: Occidental-Buro, 1935.
- Dulitšenko, Aleksandr 1982.** Interlingvistika minevikust ja tänapäevast. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 288–295.
- Dulitšenko 1987** = Александр Дуличенко, Об интерлингвистической деятельности Э. Валя (с библиографическим приложением по данным „Kosmoglott” и „Cosmoglotta”). – Вопросы общей и частной интерлингвистики. (Ученые записки Тартуского государственного университета 775. Interlinguistica Tartuensis 4.) Отв. ред. А. Дуличенко. Тарту: Тартуский государственный университет, lk 87–117.
- Dulitšenko, Aleksandr 2004.** Maailmakeele otsinguil ehk Interlingvistika kõigile. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Dyer, Luther H. 1923.** The Problem of an International Auxiliary Language and its Solution in Ido. [s. l.]: [s. n.].
- Erelt, Pekka 2002.** Keelemehest Nostradamus. Kaheksakümme aastat tagasi mõtles tallinlane Edgar de Wahl välja uue rahvusvahelise keele. – Eesti Ekspress 17. I, lk 32.
- Ernits, Enn 2017.** Plaankeeled aegade voolus. – Oma Keel, nr 2, lk 13–21.
- Esperanto as an International Auxiliary Language: Report of the General Secretariat of the League of Nations adopted by the Third Assembly, 1922.** Paris: Imprimerie des Presses Universitaires de France, 1922.
- Esterhill, Frank 2000.** Interlingua Institute: A History. New York: Interlingua Institute.
- Garvía, Roberto 2015.** Esperanto and Its Rivals: The Struggle for an International Language. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Gazzola, Michele; Grin, François; Cardinal, Linda; Heugh, Kathleen (toim) 2024.** The Routledge Handbook of Language Policy and Planning. (Routledge Handbooks.) Abingdon–New York: Routledge.
- Gobbo, Federico 2005.** The European Union's need for an international auxiliary language. – Journal of Universal Language, kd 6, nr 1, lk 1–28. <https://doi.org/10.22425/jul.2005.6.1.1>

- Guérard, Albert Léon 1921.** A Short History of the International Language Movement. New York: Boni and Liveright Publishers.
- Israel, Nico 2017.** Esperantic modernism: Joyce, universal language, and political gesture. – *Modernism/modernity*, kd 24, nr 1, lk 1–21. <https://doi.org/10.1353/mod.2017.0000>
- Jacob, Henry 1947.** A Planned Auxiliary Language. London: Dennis Dobson Limited.
- Jespersen, Otto 1921.** Two Papers on International Language in English and Ido. 2. tr. London: Blades.
- Kennedy, Hubert C. 1980.** Peano: Life and Works of Giuseppe Peano. (Studies in the History of Modern Science 4.) Dordrecht–Boston–London: D. Reidel Publishing Company.
- Kniele, Rupert 1889.** Yebalsüp balid volapüka. Das erste Jahrzehnt der Weltsprache Volapük. Entstehung und Entwicklung von Volapük in den einzelnen Jahren, nebst Uebersicht über den heutigen Stand der Weltsprache, Weltspracheklubs u. s. w. Überlingen: A. Schoy.
- Kompozeso di la Komitato.** – *Progreso* 1908, nr 3, lk 94.
- Kosmoglott e li Liga de Naciones.** – *Kosmoglott* 1922, nr 1, lk 3–5.
- Krajewski, Markus 2014.** Organizing a global idiom: *Esperanto*, *Ido* and the world auxiliary language movement before the First World War. – *Information Beyond Borders: International Cultural and Intellectual Exchange in the Belle Époque*. Toim W. Boyd Rayward. London: Routledge, lk 97–108.
- Kulczycki, Emanuel 2008.** Edward Sapir's view about international auxiliary language. – *Lingua ac Communitas*, kd 18, lk 65–71.
- Kuznecov, Sergej 2019.** La Société „Kosmoglot(t)” pour la langue internationale (1916–1928). – *Cahiers du Centre de Linguistique et des Sciences du Langage*, nr 61, lk 202–269. <https://doi.org/10.26034/la.cdclsl.2019.239>
- Künzli, Andreas 2009.** Edgar von Wahl (1867–1948) aldonaj biografiaj notoj pri la familia deveno. – *Международные языки в контексте евролингвистики и интерлингвистики. Internaciaj lingvoj en konteksto de eŭrolingvistiko kaj interlingvistiko. Материалы международной конференции (Тарту, 25–26.09.2009).* (Interlinguistica Tartuensis 9.) Toim Aleksandr Duličenko. Tartu: Tartu Ülikool, lk 234–239.
- Linzbach, Jakob 1921.** Transcendent algebra. Ideografie matematical. Experiment de un lingue filosofic. Reval: Edition de autor.
- Lumiste, Ülo; Vöhandu, Leo 2007.** Kolmest Eestis loodud tehiskeelest ja nende loojatest. – *Akadeemia*, nr 3, lk 482–510.
- Mead, Lucia Ames 1924.** The new need of an auxiliary language. – *Journal of Education*, kd 100, nr 7, lk 175–176. <https://doi.org/10.1177/002205742410000704>
- Morris, Alice V. 1938.** A language cut to fit the world. – *The Rotarian*, kd 53, nr 5, lk 36–39.
- Mäeorg, Kalmer; Rahi-Tamm, Aigi 2016.** Edgar von Wahl 1867–1948: keelemees ja poliitiline prohvet. – *Ajalooline Ajakiri*, nr 2, lk 295–311. <https://doi.org/10.12697/AA.2016.2.08>
- Ojalo, Jaan 1987.** Edgar de Wahl ja oksidentaal. – *Keel ja Kirjandus*, nr 8, lk 508–509.
- Phillipson, Robert 1999.** International languages and international human rights. – *Language: A Right and a Resource: Approaches to Linguistic Human Rights*. Toim Miklós Kontra, Tibor Várady, R. Phillipson, Tove Skutnabb-Kangas. Budapest: Central University Press, lk 25–46.
- Pigal, Engelbert 1927.** Li ovre de Edgar de Wahl. – *Cosmoglotta*, nr 4, lk 64–72.
- P. St. 1922.** La Nekroforoj. – *Esperanto Triumfonta* 18. VI, nr 89, lk 3.

- Rosenberger, Waldemar 1902.** Kurzgefasste Geschichte der Internationalen Weltspracheakademie. – Wörterbuch der Neutralsprache (Idiom neutral): Neutral-Deutsch und Deutsch-Neutral. Toim W. Rosenberger. Leipzig: Verlag von E. Haberland, lk 289–306.
- Schubert, Klaus 1989.** Interlinguistics – its aims, its achievements, and its place in language science. – Interlinguistics: Aspects of the Science of Planned Languages. (Trends in Linguistics. Studies and Monographs 42.) Toim K. Schubert, Dan Maxwell. Berlin–New York: Mouton de Gruyter, lk 7–44. <https://doi.org/10.1515/9783110886115.7>
- Soosaar, Sven-Erik 2023.** Hääbunud ja hääbuvatest keeltest. Põliskeeelte aastakümme (2022–2032). – Oma Keel, nr 1, lk 23–28.
- Spielmann, Sigmund 1888.** Volapük-Almanach für 1888. Leipzig: Verlag von Eduard Heinrich Mayer.
- Zamenhof 1888** = Aldono al la „Dua Libro de l' Lingvo Internacia”. Varsovio: Dr. L. Samenhof.
- Tark, Triin 2017.** Maailmavaateline kokkupõrge ehk Esperanto eestimaine konkurent. – Sirp 20. X, lk 40.
- Wahl, Edgar de 1908.** A l redaction de l Progreso. – Progreso, nr 7, lk 468.
- Wahl, Edgar de 1911.** Limites e potentie-sfere de logica en interlingue. – Lingua Internationale, nr 2, lk 6–7.
- Wahl, Edgar de 1925.** Curt joya. – Kosmoglott, nr 6, lk 29–30.
- Wahl, Edgar de 1927.** Interlinguistic reminiscencies. – Cosmoglotta, nr 4, lk 54–64.
- Wahl, Edgar de 1928.** Personal remarca. – Cosmoglotta, nr 11, lk 179–180.
- Wahl, Edgar de 1930.** Interlinguistic reminiscencies II–III. – Cosmoglotta, nr 1, lk 11–18.
- Wahl, Volker von 1995.** Edgar Alexei Robert v. Wahl-Assick 11.8.1867–9.3.1948. – Erlebtes Livland. Die Familie v. Wahl 1795–1993. Toim Ena von Harpe. Weissenhorn: Anton H. Konrad Verlag, lk 241–244.
- Waterlow, Sydney 1913.** „Interlingua” and the problem of a universal language. – The Monist, kd 23, nr 4, lk 567–585. <https://doi.org/10.5840/monist191323416>

■ Triin Tark (snd 1988), PhD, triint1@gmail.com

In the laboratory of utopian world reform: The Tallinn teacher Edgar von Wahl and the international auxiliary language movement

Keywords: modern history, constructed languages, international auxiliary language, Occidental/Interlingue, linguistic diversity, interlinguistics

The creator of one of the most successful planned languages of the first half of the 20th century, Occidental (today known as Interlingue), was Edgar von Wahl (or de Wahl), a teacher from Tallinn. His success story was far from inevitable, but the factors that made it possible have received little attention in the existing literature. This article seeks to fill this gap by analyzing these factors as well as Wahl's contribution

to the international auxiliary language movement. The article mainly discusses the activities of three organizations central to the spread of the international auxiliary language idea: the Delegation for the Adoption of an International Auxiliary Language, the League of Nations, and the International Auxiliary Language Association. An analysis of the relationship between Wahl's choices in interlinguistics and these organizations reveals that by the first half of the 20th century, the idea of an international auxiliary language had become remarkably popular all over the world and had attracted the attention of several institutions beyond the circles of dedicated enthusiasts. This widespread recognition was the primary precondition for Wahl's success. However, his personal strategies and decades-long experience in the constructed language community were also crucial. He had been engaged with constructed languages since essentially the beginning of their heyday, that is, from the early years of Volapük and Esperanto. During this time, he had gained valuable experience with the technical intricacies of language creation through continuous dialogue with like-minded individuals, by contributing to various projects, and by navigating the institutional dynamics and competition within these circles. In the 1920s, Wahl successfully applied these experiences to promote his own language project, Occidental, and to mobilize new adherents to the movement around it. In doing so, he – unlike many other experimenters – managed to draw significant attention to his project and person and ultimately made a valuable contribution to the development of the international auxiliary language idea.

■ **Triin Tark** (b. 1988), PhD, triint11@gmail.com